मैत्रायणीयमारण्यकम्

तच्छँयोरा वृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।
दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ॥
ऊर्ध्वं जिगातु भेषजँ शन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे १
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः
आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च
सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोद-
निराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु
धर्मास्ते मयि
सन्तु ते मयि सन्तु १
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः
वैराग्योत्थभक्तियुक्तब्रह्ममात्रप्रबोधतः । यत्पदं मुनयो यान्ति तत्
त्रैपदमहं महः १
ब्रह्मयज्ञो वाऽएष यत्पूर्वेषां
चयनन्तस्माद्यजमानश्चित्वैतानग्नीनात्मानममिध्यायेत् सम्पूर्णः खलु
वाऽअद्धाऽविकलः सम्पद्यते यज्ञः कः सोऽमिध्ये३ योऽयँ यः
प्राणाख्यस्तस्योपाख्यानम् १
बृहद्रथो वै नाम राजा विराज्ये पुत्रं निधापयित्वेदमशाश्वतम्मन्यमानः
शरीरँ वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम स तत्र
परमन्तपऽआस्थायादित्यमुदीक्षमाणऽऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठत्यन्ते सहस्रस्य
अन्तिकमाजगाम अग्निरिवाधूमकस्तेजसा
निर्दहन्निवात्मविद्भगवाञ्छाकायन्यऽउत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरँ वृणीष्वेति
राजानमब्रवीत्स तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन्नाहमात्मवित्त्वं

तत्त्वविच्छुश्रुमो वयँ स त्वं नो ब्रूहीत्येतद्वृत्तं
पुरस्ताद्दुःशक्यमेतम्प्रश्नमैक्ष्वाकान्यान्कामान्वृणीष्वेति शाकायन्यः
शिरसाऽस्य चरणावभिमृश्यमानो
राजेमां गाथां जगाद २
भगवन्नस्थिचर्मस्नायुमज्जामाँसशुक्रशोणितश्लेष्माश्रुदूषिकाविण्मूत्रवा-
तपित्तकफसंघाते दुर्गन्धे निःसारेऽस्मिञ्छरीरे किङ्कामोपभोगैः
कामक्रोधलोभमोहभयविषादेर्ष्येष्टवियोगानिष्टसम्प्रयोगक्षुत्पिपासाजरा-
मृत्युरोगशोकाद्यैरभिहतेऽस्मिञ्छरीरे किङ्कामोपभोगैः ३
सर्वञ्चेदँ क्षयिष्णु पश्यामो यथेमे दँशमशकादयस्तृणवनस्पतय
उद्भूतप्रध्वँसिनोऽथ किमेतैर्वाऽपरेऽन्ये महाधनुर्धराश्चक्रवर्तिनः
केचित्सुद्युम्नभूरिद्युम्नेन्द्रद्युम्नकुवलयाश्वयौ वनाश्ववद्ध्र्यश्वाश्वपतिः
शशबिन्दुर्हरिश्चन्द्रोऽम्बरीषो ननक्तुः शर्यातिर्ययातिरनरण्योऽक्षसेनादयो-
ऽथ मरुत्तभरतप्रभृतयो राजानो मिषतो बन्धुवर्गस्य महतीँ श्रियं
त्यक्त्वास्माल्लोकादमुंलोकं प्रयाता इति अथ किमेतैर्वाऽपरेऽन्ये
गन्धर्वासुरयक्षराक्षसभूतगणपिशाचोरगग्रहादीनां निरोधनं पश्यामः
अथ किमेतैर्वाण्यानाँ शोषणं महार्णवानाँ शिखरिणां प्रपतनं ध्रुवस्य
प्रचलनँव्रश्चनँ वातरज्जूनां निमज्जनं पृथिव्याः स्थानादपसरणँ
सुराणामित्येतद्विधेऽस्मिन्सँसारे
किङ्कामोपभोगैर्यैरेवाशितस्यासकृदिहावर्तनं
दृश्यताऽइत्युद्धर्तुमर्हसीत्यन्धोदपानस्थो भेकऽइवाहमस्मिन्सँसारे
भगवँस्त्वं नो गतिस्त्वं नो गतिः ४

इति मैत्रायणीयारण्यकेऽथवा मैत्रायणीयशाखोपनिषदि

प्रथमः प्रपाठकः १

अथ द्वितीयः प्रपाठकः

अथ भगवाञ्छाकायन्यः सुप्रीतस्त्वब्रवीद्राजानं महाराज बृहद्रथेक्ष्वाकुवꣳशध्वज शीघ्रमात्मज्ञः कृतकृत्यस्त्वं मरुन्नाम्नेति विश्रुतोऽसीत्ययꣳ वाव खल्वात्मा ते यः कतमो भगवाऽइति तꣳ होवाचेति १

अथ यऽएषोऽसावाविष्टम्भनेनोर्द्ध्वमुत्क्रान्तो व्यथमानोऽव्यथमानस्तमः प्रणुदत्येषऽआत्मेत्याह भगवान्मैत्रिरित्येवꣳ ह्याहाथ यऽएष सम्प्रससा३दोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यतऽएषऽआत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति २

अथ खल्वियं ब्रह्मविद्या सर्वोपनिषद्विद्या वा राजन्नस्माकं भगवता मैत्रिणाख्याताऽहं ते कथयिष्यामीत्यथापहतपाप्मानस्तिग्मतेजसोर्ध्वरेतसो वालखिल्याऽइति श्रूयन्तेऽथ क्रतुं प्रजापतिमब्रुवन्भगवञ्छकटमिवाचेतनमिदꣳ शरीरं कस्यैष खल्वीदृशो महिमाऽतीन्द्रियभूतस्य येनैतद्विधमेतच्चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता वाऽस्य यद्भगवन्वेत्स्यैतदस्माकं ब्रूहीति तान्होवाचेति ३

यो ह खलु वावोपरिस्थः श्रूयते गुणेष्विवोर्ध्वरेतसः स वाऽएष शुद्धः पूतः शून्यः शान्तः प्राणो निरात्माऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः ।स्वे महिम्नि तिष्ठत्यनेनेदꣳ शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता वैषोऽप्यस्येति ते होचुर्भगवन्कथमनेनेदृशेनाणिष्ठेनैतद्विधमिदं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता वैषोऽस्य कथमिति तान्होवाच ४

स वाऽएष३ सूक्ष्मोऽग्राह्योऽदृश्यः पुरुषसंज्ञो बुद्धिपूर्वमिहैवावर्ततेꣳशेनेति सुषुप्तस्येवाबुद्धिपूर्वꣳ विबोधायैवमित्यथ यो ह खलु वावैतस्य३ सोꣳऽशोऽयꣳ यश्चेतामात्रः प्रतिपूरुषꣳ क्षेत्रज्ञः

सङ्कल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वाख्यश्चेतनेनेदꣳ शरीरं
चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता वैषोऽप्यस्येति ते
होचुर्भगवन्यद्यनेनेदृशेनाणिष्ठेनैतद्विधमिदं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता
वैषोऽस्य कथमिति तान्होवाचेति ५
प्रजापतिर्वाऽएकोऽग्रेऽतिष्ठन्स नारमतैकः सऽआत्मानमभिध्यात्वा बह्वीः
प्रजाऽअसृजत्ताऽअस्यैवात्मप्रबुद्धाऽअप्राणाः स्थाणुरिव
तिष्ठमानाऽअपश्यत्स नारमत सोऽमन्यतैतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं
प्राविशानीत्यथ स वायुमिवात्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत्सऽएको
नाशकत्स पञ्चधाऽत्मानꣳ विभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः समानऽउदानो
व्यानऽइत्यथायꣳ योर्ध्वमुत्क्रामत्येष वाव स प्राणोऽथ योऽयमवाङ्
सङ्क्रामत्येष वाव सोऽपानोऽथ येन वाऽएता अनुगृहीताऽइत्येष वाव स
व्यानोऽथ योऽयꣳ स्थविष्ठो धातुरन्नस्यापाने प्रापयत्यणिष्ठो वाऽङ्गेऽङ्गे
समानयत्येष वाव स समानसंज्ञऽउत्तरꣳ व्यानस्य रूपं चैतेषामन्तरा
प्रसूतिरेवोदानस्याथ योऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरतीति वैष वाव
सऽउदानोऽथोपाꣳशुरन्तर्याममभिभवत्यन्तर्यामऽउपाꣳशु चैतयोरन्तराले
वैष्णयं प्रासुवद्यदौष्णयꣳ स पुरुषोऽथ यः पुरुषः३
सोऽग्निर्वैश्वानरोऽप्यन्यत्राप्युक्तमयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं
पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स
यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोति स वाऽएष पञ्चधाऽऽत्मानꣳ
विभज्य निहितो गुहायां मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः
सत्यसङ्कल्पऽआकाशात्मेति स वा
एऽषोऽस्माद्धृदन्तरादकृतार्थोऽमन्यतार्थानश्नानीत्यतः खानीमानि
भित्त्वोदितः पञ्चभी रश्मिभिर्विषयानत्तीति बुद्धीन्द्रियाणि

यानीमान्येतान्यस्य रश्मयः कर्मेन्द्रियाण्यस्य हया रथः शरीरं मनो
नियन्ता प्रकृतिमयोऽस्य प्रतोदोऽनेन खल्वीरितं परिभ्रमतीदꣳ शरीरं
चक्रमिव मृते च नेदꣳ शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता
वैषोऽप्यस्येति ६

स वाऽएषऽआत्मेहोशन्ति कवयः सितासितैः कर्मफलैरनभिभूतऽइव
प्रतिशरीरेषु चरत्यव्यक्तत्वात्सौक्ष्म्याददृश्यत्वादग्राह्यत्वान्
निर्ममत्वाच्चानवस्थोसति कर्ता कर्तैवावस्थः स वाऽएष शुद्धः
स्थिरोऽचलश्चालेप्योऽव्यग्रो निःस्पृहः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थश्च
कृतभुग्गुणमयेन पटेनात्मानमन्तर्धायाव स्थितऽइत्यवस्थित इति ७

इति मैत्रायणीयारण्यकेऽथवा मैत्रायणीयशाखोपनिषदि
द्वितीयः प्रपाठकः २

अथ तृतीयः प्रपाठकः

ते होचुर्भगवन्यद्येवमस्यात्मनो महिमानꣳ सूचयसीत्यन्यो वाऽपरः को-
ऽयमात्माख्यो३ योऽयꣳ सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः
सदसद्योनिमापद्यताऽइत्यवाङ्चोर्ध्वा वा गतिं द्वन्द्वैरभिभूयमानः
परिभ्रमतीति कतमऽएषऽइति तान्होवाचेति १

अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्माख्यो३ योऽयꣳ सितासितैः
कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यताऽइत्यवाङ्चोर्ध्वा वा
गतिर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीत्यस्योपव्याख्यानं पञ्च तन्मात्रा
भूतशब्देनोच्यन्तेऽथ पञ्चमहाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्तेऽथ तेषाꣳ यत्समुदयं
तच्छरीरमित्युक्तमथ यो ह खलु वाव शरीरमित्युक्तꣳ स
भूतात्मेत्युक्तमथाश्रितोऽस्यात्मा बिन्दुरिव पुष्कराऽइति स वा

एषोऽभिभूतः प्राकृतैर्गुणैरित्यथोऽभिभूतत्वात्सम्मूढत्वं प्रयातः
सम्मूढत्वादात्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारयितारं नापश्यद्गुणौघैरुह्यमानः
कलुषीकृतश्चास्थिरश्चञ्चलो लुप्यमानः सस्पृहो व्यग्रश्चाभिमानित्वं
प्रयातऽइत्यहꣳ सो ममेदमित्येवं मन्यमानो निबध्नात्यात्मनात्मानं
जालेनेव खचरः कृतस्यानु फलैरभिभूयमानः परिभ्रमतीति २
अथान्यत्राप्युक्तꣳ यः कर्ता सोऽयꣳ वै भूतात्मा करणैः
कारयिताऽन्तःपुरुषोऽथ यथाऽग्निनाऽयष्पिण्डो वाऽभिभूतः
कर्तृभिर्हन्यमानो नानात्वमुपैत्येवꣳ वाव खल्वसौ
भूतात्माऽन्तःपुरुषेणाभिभूतो गुणैर्हन्यमानो नानात्वमुपैति चतुर्जालं
चतुर्दशविधं चतुरशीतिधा परिणतं भूतगणमेतद्वै नानात्वस्य रूपं तानि ह
वा एतानि पुरुषेणेरितानि चक्रमिव मृत्पचेनेत्यथ यथाऽयष्पिण्डे
हन्यमाने नाग्निरभिभूयत्येवं नाभिभूयत्यसौ पुरुषोऽभिभूयत्ययं
भूतात्मोपसꣳसृष्टत्वादिति ३
अथान्यत्राप्युक्तꣳ शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतꣳ सꣳवृद्ध्युपेतं निरयेऽथ
मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं माꣳसेनानुलिप्तं चर्मणाऽवनद्धꣳ
विण्मूत्रपित्तकफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्चामयैर्बहुभिः परिपूर्णं कोषऽइव
वसुनेति ४
अथान्यत्राप्युक्तꣳ सम्मोहो भयꣳ विषादो निद्रा तन्द्री प्रमादो जरा शोकः
क्षुत्पिपासा कार्पण्यं क्रोधो नास्तिक्यमज्ञानं मात्सर्यं नैष्कारुण्यं मूढत्वं
निर्व्रीडत्वं निराकृतित्वमुद्धतत्वमसमत्वमिति तामसान्यथ तृष्णा स्नेहो
रागो लोभो हिꣳसा रतिर्द्विष्टिर्व्यावृत्तत्वमीर्ष्या काममस्थिरत्वं चलत्वꣳ
व्यग्रत्वं जिगीषाऽर्थोपार्जनं मित्रानुग्रहणं
परिग्रहावलम्बोऽनिष्टेष्विन्द्रियार्थेषु द्विष्टिरिष्टेष्वभिष्वङ्गः शुक्लः

स्वरोऽन्नंतमस्त्विति राजंसान्येतैः परिपूर्णऽएतैरभिभूतऽइत्ययं भूतात्मा
तस्मान्नानारूपारयाप्नोतीत्याप्नोतीति ५

इति मैत्रायणीयारगयकेऽथवा मेत्रायणीयशाखोपनिषदि

तृतीयः प्रपाठकः ३

अथ चतुर्थः प्रपाठकः

ते ह खलु वावोर्ध्वरेतसोऽतिविस्मिताऽअभिसमेत्योचुर्भगवन्नमस्ते-
ऽस्त्वनुशाधित्वमस्माकं गतिरन्या न विद्यतऽइत्यस्य को विधिर्भूतात्मनो
येनेदँ हित्वात्मन्येव सायुज्यमुपैति तान्होवाचेति १

अथान्यत्राप्युक्तं महानदीषूर्मयऽइवानिवर्तकमस्य यत्पुराकृतँ
समुद्रवेलेव दुर्निवार्यमस्य मृत्योरागमनँ सदसत्फलमयैः पाशैः पङ्गुरिव
बद्धं बन्धनस्थस्येवास्वातन्त्र्यँ यमविषयस्थस्येव बहुभयावस्थं
मदिरोन्मत्तऽइव मोहमदिरोन्मत्तं पाप्मना गृहीतऽइव भ्राम्यमाणं
महोरगदष्टऽइव विषयदष्टं महान्धकारमिव रागान्धमिन्द्रजालमिव
मायामयँ स्वप्नऽइव मिथ्यादर्शनं कदलीगर्भऽइवासारं नटऽइव क्षणवेषं
चित्रभित्तिरिव मिथ्यामनोरममित्यथोक्तँ ।

शब्दस्पर्शादयो ह्यर्था मर्त्येऽनर्थाऽइव स्थिताः । येषाँ सक्तस्तु
भूतात्मा न स्मरेत परं पदम् २

अयँ वाव खल्वस्य प्रतिविधिर्भूतात्मनो यद्वेदविद्याधिगमः
स्वधर्मस्यानुचरणँ स्वाश्रमेष्वेवानुक्रमणँ स्वधर्मस्य वाऽएतद्व्रतँ
स्तम्बशाखेवेतराण्यनेनोर्ध्वभाग्भवत्यन्यथावाङ्पतत्येष
स्वधर्मोऽभिहि३तो यो वेदेषु न स्वधर्मातिक्रमेणाश्रमी
भवत्याश्रमेष्वेवावस्थस्तपस्वी वेत्युच्यतऽइत्येतदयुक्तं

नातपस्कस्यात्मज्ञानेऽधिगमः कर्मसिद्धिर्वेत्येवꣳ ह्याह
तपसा प्राप्यते सत्त्वꣳ सत्त्वात्सम्प्राप्यते मनः
मनसः प्राप्यते ह्यात्मायमाप्त्वा न निवर्तत इति ३

अस्ति ब्रह्मेति ब्रह्मविद्याविदो ब्रह्मवित् ॥ ब्रह्मद्वारमिदमित्येवैतदाह
यस्तपसाऽपहतपाप्मा ॥ ॐ ब्रह्मणो महिमेत्येवैतदाह यस्तु युक्तोऽजस्रं
चिन्तयति तस्माद्विद्यया तपसा चिन्तया चोपलभ्यते ब्रह्म सद्ब्रह्मणः
परऽएता भवत्यधिदैवत्वं देवेभ्यश्चेत्यक्षय्यमपरिमितमनामयꣳ सुखमश्नुते
यऽएवꣳ विद्वाननेन त्रिकेण ब्रह्मोपास्तेऽथ यैः परिपूर्णोऽभिभूतोऽयꣳ
रथितश्च तैर्वैवमुक्तस्त्वात्मन्येव सायुज्यमुपैति ४
ते होचुर्भगवन्नभिवाद्यसीत्यभिवाद्यसीति निहितमस्माभिरेतद्यथावदुक्तं
मनसीत्यथोत्तरं प्रश्नमनुब्रूहीत्यग्निर्वायुरादित्यः कालो यः प्राणोऽन्नं ब्रह्मा
रुद्रो विष्णुरित्येकेऽन्यमभिध्यायन्त्येकेऽन्यꣳ श्रेयः कतमो यः सोऽस्माकं
ब्रूहीति तान्होवाचेति ५
ब्रह्मणो वावैताऽअग्र्यास्तनवः परस्यामृतस्याशरीरस्य तस्यैव लोके
प्रतिमोदतीह यो यस्यानुषक्तऽइत्येवꣳ ह्याह ब्रह्म खल्विदꣳ वाव सर्वꣳ
या वाऽस्याऽअग्र्यास्तनवस्ताऽअभिध्यायेदर्चयेन्निह्नुयाच्चातस्ताभिः
सहैवोपर्युपरि लोकेषु
चरत्यथ कृत्स्नः क्षयऽएकत्वमेति पुरुषस्य पुरुषस्य ६
इति मैत्रायणीयारण्यकेऽथवा मैत्रायणीयशाखोपनिषदि चतुर्थः प्रपाठकः
४

अथ पञ्चमः प्रपाठकः

अथ यथेयं कौत्सायनी स्तुतिः

त्वं ब्रह्मा त्वं च वै विष्णुस्त्वँ रुद्रस्त्वं प्रजापतिः
त्वमग्निर्वरुणो वायुस्त्वमिन्द्रस्त्वं निशाकरः १
त्वं मनुस्त्वँ यमस्त्वं पृथिवी त्वँ विश्वं खमथाच्युतः
स्वार्थे स्वाभाविकेऽर्थे च बहुधा सँस्थितिस्त्वयि २
विश्वेश्वर नमस्तुभ्यँ विश्वात्मा विश्वकर्मकृत् विश्वभुग्विश्वमायुस्त्वँ
विश्वक्रीडारतिः प्रभुः ३
नमः शान्तात्मने तुभ्यं नमो गुह्यतमाय च
अचिन्त्यायाप्रमेयाय अनादिनिधनाय च ४ इति १
तमो वाऽइदमग्रेऽआसीदेकं तत्परेऽस्यात्तत्परेणेरितँ विषमत्वं
प्रयात्येतद्रूपँ वै रजस्तद्रजः खल्वीरितँ विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य
रूपं तत्सत्त्वमेवेरितँ रसः संप्रास्रव३त्सोँ३ऽशोऽयँ यश्चेतामात्रः
प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञः सङ्कल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वेत्यस्य
प्रागुक्ताऽएतास्तनवोऽथ यो ह खलु वावास्य तामसोँऽशोऽसौ स
ब्रह्मचारिणो३ योऽयँ रुद्रोऽथ यो ह खलु वावास्य राजसोँऽशोऽसौ स
ब्रह्मचारिणो३ योऽयं ब्रह्माथ यो ह खलु वावास्य सात्त्विकोँऽशोऽसौ स
ब्रह्मचारिणो३ योऽयँ विष्णुः स वाऽएषऽएकस्त्रिधाभूतोऽष्टधैकादशधा
द्वादशधाऽपरिमितधा वोद्भूतऽउद्भूतत्वाद्भूतं भूतेषु चरति प्रविष्टः स
भूतानामधिपतिर्बभूवऽइत्यसावात्माऽन्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्च २

इति मेत्रायणीयारगयकेऽथवा मेत्रायणीयशाखोपनिषदि

पञ्चमः प्रपाठकः ५

अथ षष्ठः प्रपाठकः

द्विधा वा एष आत्मानं बिभर्त्ययं यः प्राणो यश्चासाषादित्यः । अथद्वौ

वा
एता अस्य पन्थाना अन्तर्बहिश्चाहोरात्रेणैतौ व्यावर्तेते । असौ
वाआदित्यो बहिरात्माऽन्तरात्मा प्राणोऽतो बहिरात्मक्या
गत्याऽन्तरात्मनोऽनुमीयते गतिरि-त्येवं ह्याह । अथ यः
कश्चिद्विद्वानपहतपाप्माऽक्षाध्यक्षोऽवदातमनास्तन्निष्ठ आवृत्तचक्षुः सो
अन्तरात्मक्या गत्या बहिरात्मनोऽनुमीयते गतिरित्येवं ह्याह । अथ य
एषोऽन्तरादित्ये हिरगमयः पुरुषो यःपश्यतीमां हिरगयवस्थात्स
एषोऽन्तरे हृत्पुष्कर एवाऽऽश्रितोऽन्नमत्ति १
अथ य एषोऽन्तरे हृत्पुष्कर एवाश्रितोऽन्नमत्ति स एषोऽग्निर्दिविश्रितः सौरः
कालाख्योऽदृश्यः सर्वभूतान्यन्नमत्तीति । कः पुष्करः किंमयोवेति ।
इदं वाव तत्पुष्करं योऽयमाकाशोऽस्येमाश्चतस्रो दिशश्चतस्र
उपदिशोदलसंस्था आसम् । अर्वाग्विचरत एतौ प्राणादित्या एता
उपासीतोमित्येतदक्षरेण व्याहृतिभिः सावित्र्या चेति २
द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तंचामूर्तं चाथ यन्मूर्तं तदसत्यं यदमूर्तं तत्सत्यं
तद्ब्रह्म तज्ज्योतिर्यज्ज्योतिः सआदित्यः स वा एष ओमित्येतदात्माऽभवत्स
त्रेधात्मानं व्यकुरुतोमितितिस्रो मात्रा एताभिः सर्वमिदमोतं प्रोतं
चैवास्मीत्येवं ह्याहैतद्वा
आदित्यओमित्येवं ध्यायताऽऽत्मानं युञ्जीतेति ३
अथान्यत्राप्युक्तम्--अथ खलुय उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ
इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथएष प्रणवा इत्येवं ह्याहोद्गीथं प्रणवाख्यं
प्रणेतारं भारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं त्रिपदं त्र्यक्षरं पुनः पञ्चधा ज्ञेयं
निहितं गुहायामित्येवं ह्याह । ऊर्ध्वमूलं त्रिपाद्ब्रह्म शाखा
आकाशवाय्वग्न्युदकभूम्यादय एकोऽश्वत्थनामैतद्ब्रह्मैतस्यैतत्तेजो

यदसावादित्यः । ओमित्येतदक्षरस्य चैतत् ।
तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीताजस्रमिति । एकोऽस्य संबोधयतेत्येवं ह्याह
। एतदेवाक्षरंपुरायमेतदेवाक्षरं परम् । एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो
यदिच्छति तस्य तत् ४
अथान्यत्राप्युक्तं स्वनवत्येषाऽस्य तनूर्योमिति
स्त्रीपुंनपुंसकेतिलिङ्गवत्येषाऽथाग्निर्वायुरादित्य इति भास्वत्येषाऽथ ब्रह्मा
रुद्रो विष्णुरित्यधिपतिवत्येषाऽथ गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीय इति
मुखवत्येषाऽथ ऋग्यजुःसामेति विज्ञानवत्येषा भूर्भुवः स्वरिति
लोकवत्येषाऽथ भूतं भव्यंभविष्यदिति कालवत्येषाऽथ प्राणोऽग्निः सूर्य
इति प्रतापवत्येषाऽथान्नमापश्चन्द्रमा इत्याप्यायनवत्येषाऽथ
बुद्धिर्मनोऽहंकार इति चेतनवत्येषाऽथप्राणोऽपानो व्यान इति
प्राणवत्येषेत्यत ओमित्युक्तेनैताः प्रस्तुता अर्चिताअर्पिता भवन्तीत्येवं
ह्याहैतद्वै सत्यकामं परं चापरं च ब्रह्म यदोमित्येतदक्षरमिति ५
अथाव्याहृतं वा इदमासीत्स सत्यं प्रजापतिस्तपस्तप्त्वाऽनुव्याहरद्भूर्भुवः
स्वरिस्येषैवास्य प्रजापतेः स्थविष्ठा तनूर्या लोकवतीतिस्वरित्यस्याः शिरो
नाभिर्भुवो भूः पादा आदित्यश्चक्षुः । चक्षुरायत्ता हिपुरुषस्य महती मात्रा
चक्षुषा ह्ययं मात्राश्चरति सत्यं वै चक्षुरक्षिरायवस्थितोहि पुरुषः सर्वोऽर्थेषु
चरति । एतस्माद्भूर्भुवः स्वरित्युपासीतानेन हिप्रजापतिर्विश्वात्मा
विश्वचक्षुरिवोपासितो भवतीत्येवं ह्याह । एषा
वैप्रजापतेर्विश्वभृत्तनूरेतस्यामिदं सर्वमन्तर्हितमस्मिंश्च
सर्वस्मिन्नेषाऽन्तर्हितेतितस्मादेषोपासीत ६
तत्सवितुर्वरेरायमित्यसौ वा आदित्यः सविता सवा एवं प्रवरणीय
आत्मकामेनेत्याहुर्ब्रह्मवादिनोऽथ भर्गो देवस्य धीमहीतिसविता वै

देवस्ततो योऽस्य भर्गाख्यस्तं चिन्तयामीत्याहुर्ब्रह्मवादिनोऽथधियो यो नः प्रचोदयादिति बुद्धयो वै धियस्ता योऽस्माकं प्रचोदयादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः । अथ भर्ग इति यो ह वा अमुष्मिन्नादित्ये निहितस्तारकोऽक्षिणिवैष भर्गाख्यः । भाभिर्गतिरस्य हीति भर्गः । भर्जयतीति वैष भर्ग इतिरुद्रो ब्रह्मवादिनः । अथ भ इति भासयतीमाँल्लोकान्र इति रञ्जयतीमानिभूतानि ग इति गच्छन्त्यस्मिन्नागच्छन्त्यस्मादिमाः प्रजास्तस्माद्भरगत्वाद्भर्गः । शश्वत्सूयमानात्सूर्यः सवनात्सवितादानादादित्यः पवनात्पावनोऽथाऽऽपोऽप्यायनादित्येवं ह्याह । खल्वात्मनोऽऽत्मा नेताऽमृताख्यश्चेता मन्ता गन्तोत्स्रष्टाऽऽनन्दयिता कर्ता वक्ता रसयिता घ्राता द्रष्टा श्रोता स्पृशति चविभुर्विग्रहे संनिविष्ट इत्येवं ह्याह । अथ यत्र द्वैतीभूतं विज्ञानं तत्र हिश्रृणोति पश्यति जिघ्रति रसयति चैव स्पर्शयति सर्वमात्मा जानीतेतियत्राद्वैतीभूतं विज्ञानं कार्यकारणकर्मनिर्मुक्तं निर्वचनमनौपम्यं निरुपाख्यं किंतदवाच्यम् ७

एष हि खल्वात्मेशानः शंभुर्भवो रुद्रः प्रजापतिर्विश्वसृग्घिरण्यगर्भः सत्यं प्राणो हंसः शास्ता विष्णुर्नारायणोऽर्कः सविता धाताविधाता सम्राडिन्द्र इन्दुरिति । य एष तपत्यग्निरिवाग्निना पिहितःसहस्राक्षेण हिरण्मयेनाण्डेन । एष वाव जिज्ञासितव्योऽन्वेष्टव्यः सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्त्वाऽरण्यं गत्वाऽथ बहिः कृत्वेन्द्रियार्थान्स्वाच्छरीरादुपलभेतैनमिति । विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः
प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ८

तस्माद्वाएष उभयात्मैवंविदात्मन्नेवाभिध्यायत्यात्मन्नेव यजतीति ध्यानं

प्रयोगस्थंमनो विद्वद्भिः ष्टुतं मनःपूतिमुच्छिष्टोपहतमित्यनेन तत्पावयेत् ।
मन्त्रंपठति--उच्छिष्ठोच्छिष्ठोपहतं यच्च पापेन दत्तं मृतसूतकाद्वा वसोः
पवित्रमग्निः सवितुश्च रश्मयः पुनन्त्वन्नं मम दुष्कृतं च यदन्यत् । अद्भिः
पुरस्तात्परिदधाति । प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा
समानायस्वाहोदानाय स्वाहेति पञ्चभिरभिजुहोति । अथावशिष्टं
यतवागश्नात्यतोऽद्भिर्भूय एवोपरिष्टात्परिदधात्याचान्तो भूत्वाऽऽत्मेज्यानः
प्राणोऽग्निर्विश्वोऽसीति च द्वाभ्यामात्मानमभिध्यायेत् । प्राणोऽग्निः
परमात्मा वै पञ्चवायुः समाश्रितः । स प्रीतः प्रीणातु विश्वं विश्वभुक् ।
विश्वोऽसि वैश्वानरोऽसिविश्वं त्वया धार्यते जायमानम् । विशन्तु
त्वामाहुतयश्च सर्वाः प्रजास्तत्रयत्र
विश्वामृतोऽसीति । एवं न विधिना खल्वनेनात्ताऽन्नत्वं पुनरुपैति १
अथापरं वेदितव्यमुत्तरो विकारोऽस्यात्मयज्ञस्य
यथाऽन्नमन्नादश्चेत्यस्योपव्याख्यानम् । पुरुषश्चेता प्रधानान्तःस्थः स एव
भोक्ता प्राकृतमन्नं भुङ्क्ते इति । तस्यायं भूतात्मा ह्यन्नमस्य कर्ता प्रधानः ।
तस्मात्त्रिगुणं भोज्यं भोक्ता पुरुषोऽन्तःस्थः । अत्र दृष्टं नाम प्रत्ययम् ।
यस्माद्बीजसंभवा हि पशवस्तस्माद्बीजं भोज्यमनेनैव प्रधानस्य भोज्यत्वं
व्याख्यातम् । तस्माद्भोक्ता पुरुषो भोज्याप्रकृतिस्तत्स्थो भुङ्क्ते इति ।
प्राकृतमन्नं त्रिगुणभेदपरिणामत्वान्महदाद्यं विशेषान्तं लिङ्गम् । अनेनैव
चतुर्दशविधस्य मार्गस्य व्याख्या कृता भवति । सुखदुःखमोहसंज्ञं
ह्यन्नभूतमिदं जगत् । न हि बीजस्य स्वादुपरिग्रहोऽस्तीतियावन्न प्रसूतिः
। तस्याप्येवं तिसृष्ववस्थास्वन्नत्वं भवति कौमारं यौवनं
जरापरिणामत्वात्तदन्नत्वम् । एवं प्रधानस्य व्यक्ततां
गतस्योपलब्धिर्भवति तत्रबुद्ध्यादीनि स्वादुनि भवन्ति ।

अध्यवसायसंकल्पाभिमाना इत्यथेन्द्रियार्थान्पञ्च स्वादुनि भवन्ति । एवं सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माण्येवं व्यक्तमन्नमव्यक्तमन्नमस्य निर्गुणो भोक्ता भोक्तृत्वाच्चैतन्यं प्रसिद्धं तस्य । यथाऽग्निर्वै देवानामन्नादः सोमोऽन्नमग्निनैवान्नमित्येवंवित् । सोमसंज्ञोऽयं भूतात्माऽग्निसंज्ञोऽप्यव्यक्तमुखा इति । वचनात्पुरुषो ह्यव्यक्तमुखेन त्रिगुणंभुङ्क्ता इति । यो हैवं वेद संन्यासी योगी चाऽऽत्मयाजी चेति । अथयद्वन्न कश्चिच्छून्यागारे कामिन्यः प्रविष्टाः स्पृशतीन्द्रियार्थांस्तद्वद्यो न स्पृशतिप्रविष्टान्संन्यासी योगी चात्मयाजी चेति १०

परं वा एतदात्मनोरूपं यदन्नमन्नमयो ह्ययं प्राणः । अथ न यद्यश्नात्यमन्ताऽश्रोताऽस्प्रष्टाऽद्रष्टाऽवक्ताऽघ्राताऽरसयिता भवति प्राणांश्चोत्सृजतीस्येवं ह्याह । अथ यदि खल्वश्नाति प्राणसमृद्धो भूत्वा मन्ता भवति श्रोता भवति स्प्रष्टा भवति वक्ताभवति रसयिता भवति घ्राता भवति द्रष्टा भवतीति । एवं ह्याह अन्नाद्वैप्रजाः प्रजायन्ते याः काश्चित्पृथिवीश्रिताः । अतोऽन्नेनैव जीवन्त्यथैतदपियन्त्यन्ततः ११

अथान्यत्राप्युक्तं सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यहरहः प्रपतन्त्यन्नमभिजिघृक्षमाणानि सूर्यो रश्मिभिराददात्यन्नं तेनासौ तपत्यन्नेनाभिषिक्ताः पचन्तीमे प्राणा अग्निर्वा अन्नेनाभिज्वलत्यन्नकामेनेदं प्रकल्पितंब्रह्मणा । अतोऽन्नमात्मेत्युपासीतेत्येवं ह्याह । अन्नाद्भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते १२

अथान्यत्राप्युक्तं विश्वभृद्वै नामैषा तनूर्भगवतो विष्णोर्यदिदमन्नम् । प्राणो वा अन्नस्य रसो मनः प्राणस्य विज्ञानं मनस आनन्दं विज्ञानस्येत्यन्नवान्प्राण-

वान्मनस्वान्विज्ञानवानानन्दवांश्च भवति यो हैवं वेद । यावन्तीह वै
भूतान्यन्नमदन्ति तावत्स्वन्तःस्थोऽन्नमत्ति यो हैवं वेद । अन्नमेव
विजरन्नमन्नं संव-
ननं स्मृतम् । अन्नं पशूनां प्राणोऽन्नं ज्येष्ठमन्नं भिषक्स्मृतम् १३
अथान्यत्राप्युक्तमन्नं वा अस्य सर्वस्य योनिः कालश्चान्नस्य सूर्यो योनिः
कालस्य । तस्यैतद्रूपं यन्निमेषादिकालात्संभृतं द्वादशात्मकं
वत्सरमेतस्याग्नेयमर्धमर्धं वारुणम् । मघाद्यं श्रविष्ठार्धमाग्नेयं
क्रमेणोत्क्रमेण सार्पाद्यं श्रविष्ठार्धान्तंसौम्यम् । तत्रैकैकमात्मनो नवांशकं
सचारकविधं सौक्ष्म्यत्वादेतत्प्रमाणमनेनैव प्रमीयते हि कालः । न
विना प्रमाणेन प्रमेयस्योपलब्धिः । प्रमेयोऽपिप्रमाणतां
पृथक्त्वादुपैत्यात्मसंबोधनार्थमित्येवं ह्याह । यावत्यो वै
कालस्यकलास्तावतीषु चरत्यसौ यः कालं ब्रह्मेत्युपासीत
कालस्तस्याति-दूरमपसरतीत्येवंह्याह कालात्स्रवन्ति भूतानि कालाद्वृद्धिं
प्रयान्ति च । काले
चास्तं नियच्छन्तिकालो मूर्तिरमूर्तिमान् १४
द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे कालश्चाकालश्चाथ
यःप्रागादित्यात्सोऽकालोऽकलोऽथ
य आदित्याद्यः स कालः सकलः सकलस्यवा एतद्रूपं यत्संवत्सरः
संवत्सरात्खल्वेमाः प्रजाः प्रजायन्ते संवत्सरेणेह वैजाता विवर्धन्ते
संवत्सरे प्रत्यस्तं यन्ति तस्मात्संवत्सरो वै प्रजापतिःकालोऽन्नं
ब्रह्मनीडमात्मा चेत्येवं ह्याह । कालः पचति भूतानि
सर्वाण्येवमहात्मनि । यस्मिंस्तु पच्यते कालो
यस्तं वेद स वेदवित् १५

विग्रहवानेष कालः सिन्धुराजः प्रजानाम् । एष तत्स्थः सविताख्यो
यस्मादेवेमेचन्द्रर्क्षग्रहसंवत्सरादयः सूयन्तेऽथैभ्यः सर्वमिदमन्न वा
यत्किंचिच्छुभाशुभंदृश्येतेह लोके तदेतेभ्यस्तस्मादादित्यात्मा ब्रह्माथ
कालसंज्ञमादित्यमुपासीतादित्यो ब्रह्मेत्येकेऽथैवं ह्याह । होता भोक्ता
हविर्मन्त्रो यज्ञो विष्णुः प्रजापतिः । सर्वः कश्चित्प्रभुः साक्षी
योऽमुष्मिन्भाति मगडले १६
ब्रह्म हवा इदमग्र आसीदेकोऽनन्तः प्रागनन्तो दक्षिणतोऽनन्तः प्रतीच्यनन्त
उदीच्यनन्त ऊर्ध्वं चावाङ् च सर्वतोऽनन्तः । न ह्यस्य प्राच्यादिदिशः
कल्पन्तेऽथतिर्यग्वाऽवाङ् वोर्ध्वं वाऽनूह्य एष परमात्माऽपरिमितोऽजः ।
अतर्क्योऽचिन्त्यएष आकाशात्मा एवैष कृत्स्नक्षय एको जागर्ति ।
इत्येतस्मादाकाशादेषखल्विदं चेतामात्रं बोधयत्यनेनैव चेदं
ध्यायतेऽस्मिंश्च प्रत्यस्तं याति । अस्यैतद्भास्वरं रूपं यदमुष्मिन्नादित्ये
तपत्यग्नौ चाधूमके यज्ज्योतिश्चित्रतरमुदरस्थोऽथ वा यः पचत्यन्नमित्येवं
ह्याह । यश्चैषोऽग्नौ यश्चायंहृदये यश्चासावादित्ये स एष एका इत्येकस्य
हैकत्वमेति य एवं वेद १७
तथा तत्प्रयोगकल्पः प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणातर्कः समाधिः
षडङ्ग
इत्युच्यते योगः । अनेन यदा पश्यन्पश्यतिरुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्म योनिम् । तदा विद्वान्पुगयपापे विहायपरेऽव्यये सर्वमेकी करोत्येवं
ह्याह । यथा पर्वतमादीप्तं नाश्रयन्ति मृगाद्विजाः । तद्वद्ब्रह्मविदो दोषा
नाश्रयन्ति
कदाचन १८
अथान्यत्राप्युक्तं यदा वै बहिर्विद्वान्मनो नियम्येन्द्रियाथाश्च

प्राणोनिवेशयित्वा
निःसंकल्पस्ततस्तिष्ठेत् । अप्राणादिह यस्मात्संभूतः
प्राणसंज्ञकोजीवस्तस्मात्प्राणो वै तुर्याख्ये धारयेत्प्राणमित्येवं ह्याह ।
अचित्तं चित्तमध्यस्थमचिन्त्यं
गुह्यमुत्तमम् । तत्र चित्तं निधायेत तच्च लिङ्गं निराश्रयम् १९
अथान्यत्राप्युक्तम्--अतः पराऽस्य धारणा
तालुरसनाग्रनिपीडमाद्वाङ्गनःप्राणनिरोधनाद्ब्रह्म तर्केण पश्यति
यदात्मनात्मानमणोरणीयांसंद्योतमानं मनःक्षयात्पश्यति तदात्मनात्मानं
दृष्ट्वा निरात्मा भवति निरात्मकत्वादसंख्योऽयोनिश्चिन्त्यो
मोक्षलक्षणमित्येतत्परं रहस्यमित्येवं ह्याह । चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति
कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुता इति
२०
अथान्यत्राप्युक्तम्-ऊर्ध्वगा नाडी सुषुम्नाख्याप्राणसंचारिणी ताल्वन्तर्वि-
च्छिन्ना तया प्राणोंकारमनोयुक्तयोर्ध्वमुत्क्रमेत् । ताल्वध्यग्रं परिवर्त्य
चेन्द्रि-यारयसंयोज्य महिमा महिमानं निरीक्षेत ततोनिरात्मकत्वमेति
निरात्मकत्वान्न सुखदुःखभाग्भवति केवलत्वं लभताइत्येवं ह्याह । परः
पूर्वं प्रतिष्ठाप्य निगृहीतानिलं ततः । तीर्त्वा पारमपारेणपश्चाद्युञ्जीत
मूर्धनि २१
अथान्यत्राप्युक्तं द्वे वाव ब्रह्मणी अभिध्येयेब्रह्मश्चाशब्दश्चाथ
शब्देनैवाशब्दमाविष्क्रियतेऽथ तत्रोमिति शब्दोऽनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तोऽशब्दे
निधनमेत्यथा हैषा गतिरेतदमृतमेतत्सायुज्यत्वं निर्वृतत्वंतथा चेति ।
अथ यथोर्णनाभिस्तन्तु--नोर्ध्वमुत्क्रान्तोऽवकाशं लभतीत्येवंवाव
खल्वसावभिध्यातोमित्यनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तः स्वातन्त्र्यं लभते । अन्यथा

परे शब्दवादिनः ।
श्रवणाङ्गुष्ठयोगेनान्तर्हृदयाकाशशब्दमाकर्णयन्तिसप्तविधेयं तस्योपमा ।
यथा नद्यः किङ्किणी कांस्यचक्रकभेकविःकृन्धिकावृष्टिर्निवाते वदतीति
तं पृथग्लक्षणमतीत्य परेऽशब्देऽव्यक्ते ब्रह्मण्यस्तंगतास्तत्र
तेऽपृथग्धर्मिणोऽपृथग्विवेक्या यथा संपन्ना मधुत्वं नाना रसाइत्येवं ह्याह
। द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणिनिष्णातः परं
ब्रह्माधिगच्छति २२
अथान्यत्राप्युक्तं यः शब्दस्तदोमित्येतदक्षरं यदस्याग्रं
तच्छान्तमशब्दमभयमशोकमानन्दं तृप्तं स्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं
विष्णुसंज्ञितं सर्वापरत्वाय तदेता उपासीतेत्येवं ह्याह । योऽसौ परापरो
देवा ओंकारो नाम नामतः ।
निःशब्दः शून्यभूतस्तु मूर्ध्नि स्थाने ततोऽभ्यसेत् २३
अथान्यत्राप्युक्तं--धनुः शरीरमोमित्येतच्छरःशिखाऽस्य भनस्तमोलक्षणं
भित्त्वा तमोऽतमाविष्टमागच्छत्यथाविष्टं भित्त्वाऽलातचक्रमिव
स्फुरन्तमादित्य-वर्णमूर्जस्वन्तं ब्रह्म तमसः पर्यमपश्यत् ।
यदमुष्मिन्नादित्येऽथ सोमेऽग्नौ विद्युति विभात्यथ खल्वेनं
दृष्ट्वाऽमृतत्वंगच्छतीत्येवं ह्याह
ध्यानमन्तः परे तत्त्वे लक्ष्येषु च निधीयते
अतोऽवि-शेषविज्ञानं विशेषमुपगच्छति
मानसे च विलीने तु यत्सुखं चात्मसाक्षिकम्
तद्ब्रह्म चामृतं शुक्रं सा गतिर्लोक एव सः २४
अथान्यत्राप्युक्तं निद्रेवान्तर्हितेन्द्रियः शुद्धितमया धिया स्वप्न इव यः
पश्यतीन्द्रियबिलेऽविवशः प्रणवाख्यं प्रणेतारं भारूपं विगतनिद्रं विजरं

विमृत्युं विशोकंच सोऽपि प्रणवाख्यः प्रणेता भारूपो विगतनिद्रो विजरो
विमृत्युर्विशोकोभवतीत्येवं ह्याह
एवं प्राणमथोङ्कारं यस्मात्सर्वमनेकधा
युनक्ति युञ्जतेवाऽपि तस्माद्योग इति स्मृतः
एकत्वं प्राणमनसोरिन्द्रियाणां तथैव च
सर्वभावपरित्यागो योग इत्यभिधीयते २५
अथान्यत्राप्युक्तं--यथा वाऽप्सुचारिणः शाकुनिकः
सूत्रयन्त्रेणोद्धृत्योदरेऽग्नौ
जुहोत्येवं वावखल्विमान्प्राणानोमित्यनेनोद्धृत्यानामयेऽग्नौ
जुहोत्यतस्तप्तोर्वीव सः । अथयथा
तप्तोर्विसर्पिस्तृणकाष्ठसंस्पर्शेनोज्ज्वलतीत्येवं वाव
खल्वसावप्राणाख्यःप्राणसंस्पर्शेनोज्ज्वलति । अथ
यदुज्ज्वलत्येतद्ब्रह्मणो रूपं चैतद्विष्णोः परमंपदं चैतद्रुद्रस्य
रुद्रत्वमेतत्तदपरिमितधा चात्मानं विभज्य पूरयतीमाँल्लोकानित्येवं ह्याह
। वह्नेश्च यद्वत्खलु विस्फुलिङ्गाः सूर्यान्मयूखाश्च
तथैव तस्य ।प्राणादयो वै पुनरेव तस्मादभ्युच्चरन्तीह यथाक्रमेण २६
अथान्यत्राप्युक्तं--ब्रह्मणो वावैतत्तेजः परस्यामृतस्य ।
अशरीरस्यौष्ण्यमस्यैतद्धृतम् । अथाऽऽविः सन्नभसि निहितं
वैतदेकाग्रेणैवमन्तर्हृदयाकाशं विनुदन्ति यत्तस्यज्योतिरिव
संपद्यतीत्यतस्तद्भावमचिरेणैति भूमावयस्पिण्डं निहितं यथाऽचिरेणैति
भूमित्वम् । मृद्वत्संस्थमयस्पिण्डं यथाऽग्न्ययस्कारादयो नाभिभवन्ति ।
प्रणश्यति चित्तं तथाऽऽश्रयेण सहैवमित्येवं ह्याह ।
हृद्याकाशमयंकीशमानन्दं परमालयम् । स्वं योगश्च ततोऽस्माकं

तेजश्चैवाग्निसूर्ययोः २७
अथान्यत्राप्युक्तं भूतेन्द्रियार्थानतिक्रम्य ततः प्रव्रज्याज्यं
धृतिदण्डंधनुर्गृहीत्वाऽनभिमानमयेन चैवेषुणा तं ब्रह्मद्वारपारं
निहत्याऽऽद्यंसंमोहमौली तृष्णेर्ष्याकुण्डली तन्द्रीराघवेत्र्यभिमानाध्यक्षः
क्रोधज्यं प्रलोभदण्डं धनुर्गृहीत्वेच्छामयेन चैवेषुणेमानि खलु भूतानि
हन्ति तंहत्वोङ्कारप्लवेनान्तर्हृदयाकाशस्य पारं तीर्त्वाऽऽविर्भूतेऽन्तराकाशे
शनकै-रवटैवावटकृद्धातुकामः संविशत्येवं ब्रह्मशालां
विशेत्ततश्चतुर्जालं ब्रह्मकोशंप्रणुदेद्गुर्वागमेनेत्यतः शुद्धः पूतः शून्यः
शान्तोऽप्राणो निरात्माऽनन्तोऽक्षय्यःस्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे
महिम्नि तिष्ठत्यतः स्वे महिम्नि तिष्ठमानंदृष्ट्वाऽऽवृत्तचक्रमिव
संसारचक्रमा-लोकयतीत्येवं ह्याह । षड्भिर्मासैस्तुयुक्तस्य
नित्यमुक्तस्य देहिनः । अनन्तः परमो गुह्यः सम्यग्योगः प्रवर्तते
।रजस्तमोभ्यां विद्धस्य सुसमिद्धस्य देहिनः
। पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्तस्य नकदाचन २८
एवमुक्त्वाऽन्तर्हृदयः शाकायन्यस्तस्मै नमस्कृत्वाऽनयाब्रह्मविद्यया
राजन्ब्रह्मणः पन्थानमारूढाः पुत्राः प्रजापतेरिति संतोषं द्वंद्वतितिक्षां
शान्तत्वं योगाभ्यासादवाप्नोतीत्येतद्गुह्यतमं नापुत्राय
नाशिष्यायनाशान्ताय कीर्तयेदित्यनन्यभक्ताय सर्वगुणसंपन्नाय दद्यात् २९
ॐ शुचौ देशे शुचिः सत्त्वस्थः सदधीयानः सद्वादी सद्ध्यायी
सद्याजीस्यादित्यतः सद्ब्रह्मणि सत्यभिलाषिणि
निर्वृत्तोऽन्यस्तत्फलच्छिन्नपाशो निराशःपरेष्वात्मवद्विगत भयो
निष्कामोऽक्षय्यमपरिमितं सुखमाक्रम्य तिष्ठति । परमंवै शेवधेरिव
परस्योद्धरणं यन्निष्कामत्वम् । स हि सर्वकाममयः

पुरुषोऽध्यवसायसंकल्पाभिमानलिङ्गो बद्धोऽतस्तद्विपरीतो मुक्तः ।
अत्रैक आहुः--गुणः
प्रकृतिभेदवशादध्यवसायात्मबन्धमुपागतोऽध्यवसायस्य
दोषक्षयाद्विमोक्षः । मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति कामः संकल्पो
विचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव ।
गुणौघैरुह्यमानः कलुषीकृतश्चास्थिरश्चञ्चलो लुष्यमानः सस्पृहो
व्यग्रश्चाभिमानित्वं प्रयात इत्यहं सोममेदमित्येवं मन्यमानो
निबध्नात्यात्मनात्मानं जालेनेव खचरोऽतः
पुरुषोऽध्यवसायसंकल्पाभिमानलिङ्गो बद्धोऽतस्तद्विपरीतो मुक्तः ।
तस्मान्निरध्यवसायो निःसंकल्पो निरभिमानस्तिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणमेषाऽत्र
ब्रह्मपदव्येषोऽत्रद्वारविवरोऽनेनास्य तमसः पारं गमिष्यति । अत्र हि
सर्वे कामाः समाहिताइत्यत्रोदाहरन्ति
यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह
बुद्धिश्च नविचेष्टते तामाहुः परमां गतिम्
एतदुक्त्वाऽन्तर्हृदयः शाकायन्यस्तस्मै नमस्कृत्वा यथावदुपचारी
कृतकृत्यो मरुदुत्तरायणं गतो न ह्यत्रोद्वर्त्मना गतिरेषोऽत्र ब्रह्मपथः सौरं
द्वारं भित्त्वोर्ध्वेन विनिर्गता इत्यत्रोदाहरन्ति
अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि
सितासिताः कद्रुनीलाः कपिला मृदुलोहिताः
ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम्
ब्रह्मलोकमतिक्रम्यतेन यान्ति परां गतिम्
यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम्
तेनदेवनिकायानां स्वधामानि प्रपद्यते

ये नैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः
इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः
तस्मात्सर्गस्वर्गापवर्गहेतुर्भगवानसावादित्य इति ३०
किमात्मकानि वा एतानीन्द्रियाणिप्रचरन्त्युद्गन्ता चैतेषामिह को नियन्ता
वेत्याह प्रत्याहात्मात्मकानीत्यात्माह्येषामुद्गन्ता नियन्ता वाऽप्सरसो
भानवीयाश्च मरीचयो नामाथ पञ्चमीरश्मिभिर्विषयानत्ति । कतम
आत्मेति । योऽयं शुद्धः पूतः शून्यः शान्तादिलक्षणोक्तः
स्वकैर्लिङ्गैरुपगृह्यः । तस्यैतल्लिङ्गमलिङ्गस्याग्नेर्यदौष्ण्यमाविष्टं
चापांयः शिवतमो रस इत्येकेऽथ वाक्श्रोत्रं चक्षुर्मनः प्राण इत्येकेऽथ
बुद्धिर्धृतिःस्मृतिः प्रज्ञानमित्येके । अथ ते वा एतस्यैवं
यथैवेह बीजस्याङ्कुरा वाऽथधूमार्चिर्विष्फुलिङ्गा इवाग्नेश्चेत्यत्रोदाहरन्ति ।
बह्नेश्च यद्वत्खलु विष्फुलिङ्गाःसूर्यान्मयूखाश्च तथैव तस्य
प्राणादयो वै पुनरेव तस्मादभ्युच्चरन्तीह यथाक्रमेण ३१
तस्माद्वा एतस्मादात्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाःसर्वे वेदाः
सर्वाणि च भूतान्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति ।
अथयथार्द्रैधाग्ने-रभ्याहितस्य पृथग्धूमा निश्चरन्त्येवं वा एतस्य महतो
भूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः
पुराणं विद्योपनिषदः श्लोकाः
सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि विश्वाभूतानि ३२
पञ्चेष्टको वा एषोऽग्निः संवत्सरस्तस्येमा इष्टका यो वसन्तोग्रीष्मो वर्षाः
शरद्धेमन्तः स शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवानेषोऽग्निः पुरुषविदः सेयंप्रजापतेः
प्रथमा चितिः । करैर्यजमानमन्तरिक्षमुत्क्षिप्त्वा वायवे प्रायच्छत् ।
प्राणो वै वायुः प्राणोऽग्निस्तस्येमा इष्टका यः प्राणो व्यानोऽपानः

समानउदानः स शिरःपद्मसीपृष्ठपुच्छवानेषोऽग्निः
पुरुषविदस्तदिदमन्तरिक्षं प्रजापतेर्द्वितीया चितिः कर्यैजमानं
दिवमुत्क्षिप्त्वेन्द्राय प्रायच्छदसौ वा आदित्यइन्द्रः सैषोऽग्नि-स्तस्येमा
इष्टका यदृग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसा इतिहासः पुराणंस
शिरःपद्मसीपुच्छपृष्ठवानेषोऽग्निः पुरुषविदः सैषा द्यौः
प्रजापतेस्तृतीयाचितिः कर्यैजमानस्यात्मविदेऽवदानं
करोत्यथात्मविदुत्क्षिप्य ब्रह्मणेप्रायच्छत्तत्राऽऽनन्दी
मोदी भवति ३३
पृथिवी गार्हपत्योऽन्तरिक्षं दक्षिणाग्निर्द्यौराहवनीयस्तत एव
पवमानपावकशुचय आविष्कृतमेतेनास्य यज्ञम् । यतः
पवमानपावकशुचिसंघातो हि जाठरस्तस्मादग्निर्यष्टव्यश्चेतव्यः
स्तोतव्योऽभिध्यातव्यः । यजमानो हविर्गृहीत्वा देवताभिध्यानमिच्छति
। हिरण्यवर्णःशकुनो हृद्यादित्ये प्रतिष्ठितः
मद्गुर्हंसस्तेजोवृषः सोऽस्मिन्नग्नौ यजामहे
इति चापि मन्त्रार्थं विचिनोति । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गोऽस्याभिध्येयं
योबुद्ध्यन्तःस्थो ध्यायीह मनःशान्तिपदमनुसरत्यात्मन्येव धत्तेऽत्रेमे
श्लोकाभवन्ति
यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यते
तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तंस्वयोनावुपशाम्यते
स्वयोनावुपशान्तस्य मनसः सत्यकामतः
इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः
चित्तमेव हि संसारं तत्प्रयत्नेन शोधयेत्
यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम्

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्तिकर्म् शुभाशुभम्
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते
समासक्तंयथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे
यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येतबन्धनात्
मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च
अशुद्धं कामसंपर्काच्छुद्धं कामविवर्जितम्
लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम्
यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परमं पदम्
तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदियावद्गतक्षयम्
एतज्ज्ञानं च मोक्षं च शेषान्ये ग्रन्थविस्तराः
समाधिनिर्धौतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत्
न शक्यतेवर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते
अपामापोऽग्निरग्नौ वाव्योम्नि व्योम न लक्षयेत्
एवमन्तर्गतं यस्य मनः स परिमुच्यते
मनएव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः
बन्धाय विषयासङ्गि मोक्षेनिर्विषयं स्मृतमिति
अतोऽनग्निहोत्र्यनग्निचिदज्ञानभिध्यायिनां ब्रह्मणःपदव्योमानुस्मरणं विरुद्धं
तस्मादग्निर्यष्टव्यश्चेतव्यः स्तोतव्योऽभिध्यातव्यः ३४
नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकस्मृते लोकमस्मै यजमानाय धेहिनमो
वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्मृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि नमआदित्याय
दिविक्षिते लोकस्मृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि नमो ब्रह्मणेसर्वक्षिते
सर्वस्मृते सर्वमस्मै यजमानाय धेहि
हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यवर्माय विष्णवे
योऽसावादित्येपुरुषः सोऽसावहमिति
एष ह वै सत्यधर्मो यदादित्यस्यादित्यत्वंतच्छुक्लं पुरुषमलिङ्गं
नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोंऽशमात्रंमेतद्यदादित्यस्य मध्यइवेत्यक्षिण्यग्नौ
चैतद्ब्रह्मैतदमृतमेतद्भर्गः । एतत्सत्यधर्मो
नभसोऽन्तर्गतस्यतेजसोंऽशमात्रमेतत् । यदादित्यस्य मध्येऽमृतं यस्य हि
सोमः प्राणावाऽप्ययङ्कुरा एतद्ब्रह्मैतदमृतमेतद्भर्गः । एतत्सत्यधर्मो
नभसोऽन्तर्गतस्यतेजसोंऽशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये यजुर्दीप्यति ।
ओमापो ज्योतीरसोऽभृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्
अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसूत्रमणुमव्ययम्
द्विधर्मोन्धं तेजसेन्धं सर्वं पश्यन्पश्यति
नभसोऽन्तर्गस्य तेजसोंऽशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये उदित्वा मयूखे
भवत
एतत्सवित्सत्यधर्म एतद्यजुरेतत्तपएतदग्निरेतद्वायुरेतत्प्राण एतदाप
एतच्चन्द्रमा एतच्छुक्रमेतदमृतम् । एतद्ब्रह्मविषयमेतद्भानुरर्णवस्तस्मिन्नेव
यजमानाः सैन्धव इव व्लीयन्त एषा वैब्रह्मैकताऽत्र हि सर्वे कामाः
समाहिता
इत्यत्रोदाहरन्ति । अंशुधारयइवाणुवातेरितः संस्फुरत्यसावन्तर्गः
सुराणाम्
यो हैवंवित्स सवित्सद्वैतवित्सैकधामेतः स्यात्तदात्मकश्च
ये बिन्दव इवाभ्युच्चरन्त्यजस्रं विद्युदिवाभ्रार्चिषः परमे व्योमन्
तेऽर्चिषो वै यशस आश्रयवशाज्जटाभिरूपा इव कृष्णवर्त्मनः ३६
द्वे वाव खल्वेते ब्रह्मज्योतिषो रूपके शान्तमेकंसमृद्धं चैकमथ यच्छान्तं

तस्याधारं खमथ यत्समृद्धमिदं तस्यान्नंतस्मान्मन्त्रौषधाज्यामिषपुरोडाश-
स्थालीपाकादिभिर्यष्टव्यमन्तर्वेद्याम् ।
आस्न्यवशिष्टैरन्नपानैश्चाऽऽस्यमाहवनीयमिति मत्वा तेजसः समृद्ध्यै
पुण्यलोकविजित्यर्थायामृतत्वाय च । अत्रोदाहरन्ति--अग्निहोत्रं
जुहुयात्स्वर्गकामोयमराज्यमग्निष्टोमेनाभियजति सोमराज्यमुक्थेन
सूर्यराज्यं षोडशिनास्वाराज्यमतिरात्रेण
प्रजापत्यमासहस्रसंवत्सरान्तक्रतुनेति । वर्त्याधारस्नेहयोगाद्यथा दीपस्य
संस्थितिः । अन्तर्याण्डोपयोगादिमौ स्थितावात्मशुचीतथा ३६
तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीतापरिमितं तेजस्तत्त्रेधाऽभिहितमग्नावादित्ये
प्राणे ।
अथैषा नाड्यन्नबहुमित्येषाऽग्नौ हुतमादित्यंगमयत्यतो यो रसोऽस्रवत्स
उद्गीथं वर्षति तेनेमे प्राणाः प्राणेभ्यः प्रजाइत्यत्रोदाहरन्ति यद्धविरग्नौ हूयते
तदादित्यं गमयति तत्सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति तेनान्नं
भवत्यन्नाद्भूतानामुत्पत्तिरित्येवं ह्याह ।
अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ३७
अग्निहोत्रं जुह्वानो लोभजालं भिनत्त्यतः संमोहं छित्त्वा न
क्रोधान्स्तुष्वानःकाममभिध्यायमानस्ततश्चतुर्जालं ब्रह्मकोशं भिन्ददतः
परमाकाशमत्र हि सौरसौम्याग्नेयसात्त्विकानि मण्डलानि भित्त्वा ततः
शुद्धः सत्त्वान्तरस्थमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वापरं धाम
सत्यकामसर्वज्ञत्वसंयुक्तंस्वतन्त्रं चैतन्यं स्वे महिम्नि तिष्ठमानं
पश्यत्यत्रोदाहरन्ति । रविमध्ये स्थितःसोमः सोममध्ये हुताशनः ।
तेजोमध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वमध्ये

स्थितोऽच्युतःशरीरप्रादेशाङ्गुष्ठमात्रमणोरप्यणुं ध्यात्वाऽतः परमतां गच्छत्यत्र हि सर्वेकामाः समाहिता इत्यत्रोदाहरन्ति ।
अङ्गुष्ठप्रादेशशरीरमात्रं प्रदीपप्रतापवद्द्विस्त्रिधा हि । तद्ब्रह्माभिष्टूयमानं महो देवो भुवनान्याविवेश । ॐ नमोब्रह्मणे नमः ३८

इति मैत्रायरयुपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः ६

अग्निर्गायत्रं त्रिवृद्रथंतरं वसन्तः प्राणो नक्षत्राणि वसवः पुरस्तादुद्यन्तितपन्ति
वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । अचिन्त्योऽमूर्तोगभीरो गुप्तो-ऽनवद्यो घनो गहनो निर्गुणः शुद्धो भास्वरो
गुणभुग्भयोऽनिर्वृत्तिर्योगीश्वरः सर्वज्ञो मेघोऽप्रमेयोऽनाद्यन्तः श्रीमानजो धीमाननिर्देश्यःसर्वसृक्सर्वस्याऽऽत्मा
सर्वभुक्सर्वस्येशानः सर्वस्यान्तरान्तरः १
इन्द्रस्त्रिष्टुप्पञ्चदशो बृहद्ग्रीष्मो व्यानः सोमो रुद्रा दक्षिणत उद्यन्ति तपन्तिवर्षन्ति स्तुवन्ति
पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्त्यनाद्यन्तोऽपरिमितोऽरिच्छिन्नोऽपरप्रयोज्यः स्वतन्त्रोऽलिङ्गोऽमूर्तोऽनन्तशक्तिर्धाता भास्करः २
मरुतोजगती सप्तदशो वैरूपं वर्षा अपानः शुक्र आदित्याः पश्चादुद्यन्ति तपन्तिवर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति
तच्छान्तमशब्दमभयमशोकमानन्दं तृप्तं स्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वापरं धाम ३
विश्वे देवा अनुष्टुबेकविंशो वैराजः शरत्समानो वरुणः साध्या उत्तरत उद्यन्ति

तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशान्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्त्यन्तःशुद्धः पूतःशून्यः शान्तोऽप्राणो निरात्माऽनन्तः ४

मित्रावरुणौ पङ्क्तिस्त्रिणवत्रयास्त्रिंशौ शाक्वररैवते हेमन्तशिशिरा उदानोऽङ्गिरसश्चन्द्रमा ऊर्ध्वा उद्यन्तितपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्वि-वरेणेक्षन्ति प्रणवाख्यं प्रणेतारंभारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं विशोकम् ५

शनिराहुकेतूरगरक्षोयक्षनरविहगशरभेभादयोऽधस्तादुद्यन्ति तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति यः प्राज्ञो विधरणः सर्वान्तरोऽक्षरः शुद्धः

पूतोभान्तः क्षान्तः शान्तः ६

एष हि खल्वात्माऽन्तर्हृदयेऽणीयानिद्धोऽग्निरिव विश्वरूपोऽस्यैवान्नमिदं सर्वमस्मिन्नोता इमाः प्रजाः । एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशो-कोऽविचिकित्सोऽविपाशः सत्यसंकल्पः सत्यकामएष परमेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एष हिखल्वात्मेशानः शंभुर्भवो रुद्रः प्रजापतिर्विश्वसृग्घिरगयगर्भः सत्यं प्राणो हंसःशास्ताऽच्युतो विष्णुर्नारायणः । यश्चैषोऽग्नौ यश्चायं हृदये यश्चासावादित्ये सएष एकः । तस्मै ते विश्वरूपाय सत्ये नभसि हिताय नमः ७

अथेदानीं ज्ञानोपसर्गा राजन्मोहजालस्यैष वै योनिर्यदस्वर्ग्यैः सहस्वर्ग्यस्यैष वाटचे पुरस्तादुक्तेऽप्यधःस्तम्बेनाश्लिष्यन्त्यथ ये चान्ये हनित्यप्रमुदिता नित्यप्रवसिता नित्ययाचका नित्यं शिल्पोपजीविनोऽथये चान्ये ह पुरयाचका अयाज्ययाजकाः शूद्रशिष्याः शूद्राश्च शास्त्रविद्वांसोऽथ ये चान्ये ह चाटजटनटभटप्रव्रजितरङ्गावतारिणो

राजकर्मणिपतितादयः । अथ ये चान्ये ह
यक्षराक्षसभूतगणपिशाचोरगग्रहादीनामर्थंपुरस्कृत्य शमयाम इत्येवं
ब्रुवाणा अथ ये चान्ये ह वृथा कषायकुण्डलिनः कापालिनोऽथ ये चान्ये
ह वृथातर्कदृष्टान्तकुहकेन्द्रजालैर्वैदिकेषुपरिस्थातुमिच्छन्ति तैः सह न
संवसेत्प्रकाशभूता वै ते तस्करा अस्वर्ग्याइत्येवं ह्याह ।
नैरात्म्यवादकुहकैर्मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः । भ्राम्यल्लोको नजानाति
वेदविद्यान्तरं तु यत् ८
बृहस्पतिर्वै शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविद्यामसृजत्तया
शिवमशिवमित्युद्दिशन्त्यशिवं शिवमिति ।
वेदादिशास्त्रहिंसकधर्माभिध्यानमस्त्विति वदन्त्यतो
नैनामभिधीयेतान्यथैषाबन्ध्येवैषा रतिमात्रं फलमस्या वृत्तच्युतस्येव
नारंभनीयेत्येवं ह्याह
दूरमेतेविपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता
विद्याभीप्सितं नचिकेतसंमन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्ते
विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते
अविद्यायामन्तरेवेष्टद्यमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः
दन्द्रम्यमाणा परियन्ति मूढाअन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ९
देवासुरा ह वै य आत्मकामा ब्रह्मणोऽन्तिकं प्रयातास्तस्मै
नमस्कृत्वोचुर्भगवन्वयमात्मकामाः स त्वं नो ब्रूहीत्यतश्चिरं
ध्यात्वाऽमन्यतान्यतात्मानो वै तेऽसुरा अतोऽन्यतममेतेषामुक्तंतदिमे मूढा
उपजीवन्त्यभिष्वङ्गिणस्तर्याभिघातिनोऽनृताभिशंसिनः सत्यमिवानृतं
पश्यन्ति

इन्द्रजालवदित्यतो यद्वेदेष्वभिहितं
तत्सत्यं यद्वेदेषूक्तं तद्विद्वांस उपजीवन्ति
तस्याद्ब्राह्मणो नावैदिकमधीयीतायमर्थः स्यादिति १०
एतद्वाव तत्स्वरूपं नभसः खेऽन्तर्भूतस्य यत्परं तेजस्तत्त्रेधाऽभिहितमग्ना
आदित्ये प्राण एतद्वाव तत्स्वरूपं नभसः खेऽन्तर्भूतस्य यदोमित्येतदक्षरम्
। अनेनैव तदुद्बुध्यत्युदयत्युच्छ्वसित्यजस्रं ब्रह्मधीयालम्बं वात्रैव ।
एतत्समीरणेप्रकाशप्रक्षेपकौष्ण्यस्थानीयमेतद्धूमस्येव समीरणे नभसि
प्रशाखयैवोत्क्रम्यस्कन्धात्स्कन्धमनुसरति । अप्सु प्रक्षेपको लवणस्येव
घृतस्य चौष्ण्यमिव ।अभिध्यातुर्विस्तृतिरिवैतदित्यत्रोदाहरन्ति । अथ
कस्मादुच्यते वैद्युतः
। यस्मादुच्चारितमात्र एव सर्वं शरीरं विद्योतयति
तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीतापरिमितं तेजः
पुरुषश्चाक्षुषो योऽयं दक्षिणेऽक्षिण्यवस्थितः
इन्द्रोऽयमस्यजायेयं सव्ये चाक्षिण्यवस्थिता
समागमस्तयोरेव हृदयान्तर्गते सुषौ
तेजस्तल्लोहितस्यात्र पिण्ड एवोभयोस्तयोः
हृदयादायता तावच्चक्षुष्य-स्मिन्प्रतिष्ठिता
सारणी सा तयोर्नाडी द्वयोरेका द्विधा सती
मनःकायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्
मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयतिस्वरम्
खजाग्नियोगाद्धृदि संप्रयुक्तमणोर्ह्यणुर्द्विरणुः कण्ठदेशे
जिह्वाग्रदेशेत्र्यणुकं च विद्धि विनिर्गतं मातृकमेवमाहुः
न पश्यन्मृत्युं पश्यति न रोगंनोत दुःखताम्

सर्वं हि पश्यन्पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः

चाक्षुषःस्वप्नचारी च सुप्तः सुप्तात्परश्च यः

भेदाश्चैतेऽस्य चत्वारस्तेभ्यस्तुर्यंमहत्तरम्

त्रिष्वेकपाच्चरेद्ब्रह्म त्रिपाच्चरति चोत्तरे

सत्यानृतोपभोगार्थोद्वैतीभावो महात्मन इति द्वैतीभावो महात्मन इति ११

इति मैत्रायण्युपनिषत्सु सप्तमः प्रपाठकः